

В.Ю. Бароўка

Мастацкі этнаграфізм у падарожных нарысах беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя

Падарожны нарыс – адзін з распаўсюджаных і старажытных жанраў. Яго асаблівасцю з’яўляецца спалучэнне дакументальнага і мастацкага матэрыялу. У падарожным нарысе даюцца геаграфічныя, этнаграфічныя, сацыяльна-гістарычныя звесткі пра наведаныя мясціны. Л. Гінзбург пісала: «Устаноўка на сапраўднасць як структурны прынцып (...) робіць дакументальную літаратуру дакументальнай, літаратурай жа як з’явай мастацтва яе робіць эстэтычная арганізаванасць» [1].

Нацыянальная беларускамоўная мастацкая нарысістыка нараджаецца з падарожных нарысаў, пра што сведчылі такія творы, як «З дарогі» (1908 г.), «Успаміны з паездкі ў Фінляндыю» (1914 г.) Цёткі, «Лісты з дарогі» і «Думкі з падарожы» (абодва ў 1910 г.) Ядвігіна Ш. Мастацкі этнаграфізм у творах пачатку XX стагоддзя ўключаў галоўным чынам апісанне паўсядзённага быту людзей з розных мясцін беларускай зямлі, а Цётка параўноўвала прыроду і быт землякоў з прыродай і бытам іншых еўрапейскіх народаў.

Падарожны нарыс меў значнае пашырэнне ў 20-х гадах мінулага стагоддзя. Яго аўтары ставілі за мэту пазнаёміць чытачоў з беларускім краем. У гэты перыяд былі напісаны «У глыбі Беларусі» Цішкі Гартнага, «1200 вёрст па Беларусі» Міхася Чарота, «Новае ў старым» Платона Галавача, «На поўначы Беларусі» Алеся Дудара і іншыя. Як слушна адзначыла А. Лысенка, «падарожны нарыс 20-х гадоў будзеца звычайна на супрацьпастаўленні мінулага і сучаснага» [2], каб паказаць неабходнасць карэнных перамен у грамадстве, аднак гэтае проціпастаўленне выяўлялася ў розных формах у залежнасці ад узроўню таленту і жыццёвага вопыту аўтара. Нарыс Ц. Гартнага «У глыбі Беларусі» (1924 г.) быў напісаны ў форме гутаркі з чытачом-селянінам, якому аўтар тлумачыць палітыку дзяржавы, этнаграфічна-бытавыя падрабязнасці тут эпізодычныя і служаць таму, каб даказаць неабходнасць перабудовы грамадства на новы лад. «1200 вёрст па Беларусі» М. Чарота мелі падзаглавак «З падарожнага бланкота». М. Чарот расказаў пра вандроўку летам 1924 года па Беларусі разам з усебеларускім старастам А.Г. Чарвяковым. Твор багаты на этнаграфічныя падрабязнасці, бо мэта яго – паказаць жыццё ў цэнтральнай і ўсходняй Беларусі. Пісьменнік з гумарам згадваў народныя прыкметы, якія прадказваюць наступствы далёкай дарогі. Чарот адзначаў беднасць і забітасць тагачаснай вёскі: «Вёскі, вуліцай якіх прыходзілася ехаць, здзіўлялі надзвычайнай сваёй беднасцю. Ветрам разбураныя стрэхі, выбітыя вокны, струхлелыя бявенні, вырытыя ямы пад падрубамі. А дзеці, абарваныя, грязныя, уцякаюць ва ўсе бакі, хаваюцца пад ушулы, лезуць пад вароты, як толькі пабачаць аўтамабіль...» [3]. Аўтар як бы паміж іншым знаёміў чытачоў з паходжаннем назваў гарадоў Рагачоў і Крычаў. «А вось там, – паказвае мне рукою стары рабочы, – за тымі будынкамі, дзе Днепр заварочвае крута ўлева, стаіць замак графіні Боны... Прыгожае месца. Там рэчка Друць упадае ў Днепр,

і паміж двюма рэчкамі, нібы рог такі выходзіць, дзе і пабудаваны замак... Вось ад гэтага месца, ад гэтага рогу і горад, як гавораць, называўся Рагачоў» [3, с. 102]. Старшыня Клімавіцкага павета напамніў пра гістарычнае мінулае Крычава: «Крычаў – напэўна, ад слова «крычаць». Гэта было месца, куды калісьці ссылалі ўсіх п'яніц і разбойнікаў. Наогул, людзей, якія вялі сябе буйна. Нават і зараз сярод вакалічных сялян ходзяць аб тым розныя легенды. Крычаў стаіць на рацэ Сошы, пад якой, як кажуць легенды, ёсць падзямельныя ходы» [3, с. 108]. Нарыс «На поўначы Беларусі» (1925 г.) А. Дудара, надрукаваны 20 чэрвеня 1925 года на старонках «Савецкай Беларусі», – гэта ланцуг дарожных уражанняў, абумоўленых сутыкненнем праяў старога і новага быту: «Едзем дарогаю. Тут бачым: цягне хлапец дахаты новенькую спранжынову барану. І туг жа побач варочае прывід каня старую, як свет, саху. Сам гаспадар з трудом спраўляецца, жонка памагае». Мастацкі этнаграфізм у нарысе А. Дудара выконваў ролю агітацыйна-прапагандысцкую, заклікаў актыўна ўводзіць новы быт. Твор «10 дзён падарожжа па Беларусі» (1925 г.) Зміграка Бядулі змяшчаў апісанне вандроўкі па паўночнай Беларусі, шмат увагі надавалася там падрабязнасцям сучаснага гарадскога быту, кароткім экскурсам у гісторыю Оршы, Віцебска, Полацка. Нарыс-імпрэсія Андрэя Александровіча «На мяжы» (1925 г.) – узор дэкларацыйнасці і рытарычнасці, бо аўтар плакатна супастаўляў жыццё ва ўсходняй і заходняй частцы Беларусі.

У 1929 годзе было напісана «Падарожжа на новую зямлю» Міхася Зарэцкага. Письменнік раскажаў у ім пра мінулае і сучаснае з аптымістычным прагнозам на будучае палескай зямлі. Гістарычны пейзаж Мар'інага балота – «вада і неба, як у легендарным біблейскім хаосе», ды адзінокая, а таму бездапаможная постаць палешука. А сучаснае – рык «магутнага жалезнага звера» пад кіраўніцтвам меліаратараў, якія прынеслі на Палессе «гарачыя павевы чараўніцы-культуры». Увагу М. Зарэцкага прыцягвала літаральна ўсё: прырода, людзі, іх звычаі. Падрабязна пра гэта гаворыць ён у раздзеле «Некалькі слоў пра туземцаў», дзе характарызуе не самую горшую палескую вёску Кузьмічы: «Вясной яе залівае вада, а таму ўсё збожжа, увесь корм, уся саломка вісіць тут на высокіх азяродах, пастаўленых цэлымі вяткамі на спецыяльна адведзеных для гэтага гарадных пляцоўках. Цікава пабудаваны тут сялянскія двары. Фактычна двароў – у звычайным значэнні гэтага слова – амаль што няма. Стаіць убогая хата (акенцы не больш як па кукішу), за хатай гужам, адзін за адным, прытуліліся дворныя будынкі – якія будынкі! – крывыя, дзіравыя, пакалечаныя будынкі... Вось і ўсё. Ні платоў, ні варот, ні павецяў» [4]. Пафас твора зводзіўся да сцвярджэння думкі аб паляпшэнні ўмоў жыцця палешукоў.

Падарожныя нарысы 30-х гадоў мінулага стагоддзя тэматычна і ідэйна даволі аднастайныя: у іх раскавалася пра падарожжа ў новую сацыялістычную вёску, выкарыстоўваўся прыём кантрасту паміж ранейшым аднаасобніцкім існаваннем сялян і іх цяперашнім калгасным бытам. Тыповыя творы таго часу – «Па сонечным шляху» (1930 г.) Васіля Сташэўскага, дзе этнаграфічныя малюнкi ранейшага быту палешукоў адцянялі шчаслівае і светлае сучаснае, і кніга нарысаў «Крокі пяцігодкі» (1931 г.) Юркі Лявоннага пра радасныя перамены на беларускай зямлі, пра ўздым сацыялістычнага будаўніцтва. У полі зроку Ю. Лявоннага былі змены ў сферы светаадчування і быту, яго цікавіла не гісторыя, а сённяшні дзень: «... Ніхто не ведае, адкуль узнікла назва «Чавусы». Толькі на змену старым Чавусам, брудным вуліцам, «рэбе» з «тэлесамі» ды прыватным селядцовым крамам ідуць Чавусы радыяэнтэн і электрыфікацыі».

Падарожны нарыс фактычна адсутнічаў у часы Вялікай Айчыннай вайны, выключэннем служаць хіба што «Шляхамі вайны» Міхася Лынькова, напісаныя ў 1944 годзе. Мастацкі этнаграфізм, прадстаўлены бытавымі карцінамі, тут падначальваўся ідэі паказаць разбуральны характар вайны і сцвердзіць жыццёстойкасць беларускага народа.

Беларускі падарожны нарыс атрымаў другое нараджэнне з сярэдзіны 50-х гадоў мінулага стагоддзя, бо яго аўтары імкнуліся адысці ад практычна-гаспадарчай праблематыкі, адлюстраваць непаўторнасць мясцін, дзе ім удалося пабываць. Як і раней, пісьменніцкую ўвагу прыцягвала Палессе дзякуючы непаўторнай прыгажосці прыроды і ў сувязі з наступствамі меліярацыі. Да ліку лепшых нарысаў пра Палессе, напісаных у 60-я гады, належаць творы А. Клышкі і Я. Сіпакова, Б. Сачанкі, В. Палтаран, У. Караткевіча. «Пазма дарог» (1961 г.) Анатоля Клышкі і Янкі Сіпакова была прасякнута патрыятычным і краязнаўчым пафасам: «Чалавек павінен падарожнічаць, ведаць сваю зямлю, на якой нарадзіўся, – яе легенды, мову, яе дарогі» [4, с. 78]. Твор наследаваў традыцыі рускіх і сусветных вандроўных нарысаў, бо яго аўтары цытавалі навуковыя і мастацкія крыніцы, каб паказаць, як мяняецца твар палескай зямлі. «Зямля маіх продкаў» (1963 г.) Барыса Сачанкі адметная тым, што напісана палешуком і пра Палессе. Тут лісьменнік параўноўваў даваеннае і сучаснае жыццё роднага краю, згадваў яго прыроду, апавядаў пра звычаі сваіх землякоў, рабіў акцэнт на працавітасці і жыццёвым аптымізме насельнікаў Палесся. Б. Сачанка, напрыклад, адзначыў своеасаблівае стаўленне палешукоў да продкаў: «Думку, што палешукі былі і засталіся язычнікамі, пацвярджаюць і іх адносіны да пакланення культуры продкаў, які даволі высока развіты ва ўсіх усходніх славян. Колькі ні падарожнічаеш па Палессі, нідзе не бачыш могілак, як бы і не жылі тут цэлыя вякі людзі, як бы яны толькі-толькі тут пасяліліся. А капі дзе і бачыш, дык яны маленькія, нібы да часу прыткнутыя дзе-небудзь на пагорачку пад раскошнымі, панурымі хвоямі. Што гэта – непавага да магіл сваіх продкаў альбо іншае што? Не, гэта хутчэй за ўсё само жыццё ў тутэйшым краі – узыходзіць дрэва, вырастае, старэе, падае, гніе, на змену яму вырастае новае. У тым і жыццё – менш думай пра тое, што было, а больш пра тое, што ёсць, што будзе» [4, с. 192].

Белетрызацыйяй нарысавай формы вылучаецца «Дзівасіл» (1968 г.) і іншыя творы Веры Палтаран. Сюжэтную аснову «Дзівасіла» складае аповед пра экспедыцыю на Палессе, у склад якой уваходзілі В. Палтаран, фалькларыст Зінаіда Мажэйка і мастак Янка Раманоўскі, іх судакрананне з прыродай Палесся, бытам сялян і настаўнікаў, з векавой народнай спадчынай. Украінскі даследчык У. Шкляр адзначыў: «Жанравая адметнасць нарыса, яго ідэйна-мастацкая структура надае яму максімальную набліжанасць да чыстых жанраў белетрыстыкі – апавядання, аповесці» [5]. «Дзівасіл» В. Палтаран – твор такога тыпу, бо ён пабудаваны на мікрагісторыях насельнікаў вёскі Тонеж.

Нарыс «Званы ў прадоннях азёр» (1969 г.) Уладзіміра Караткевіча пазначыў рэфармаванне зместу беларускіх падарожных нарысаў. Пісьменнік расказваў пра падарожжа ў «краіну Палессе», пра «прыгожы паход на старую палескую культуру». Назву твору далі палескія паданні, згодна з якімі ў даўнія часы «ў правалах танулі замкі, цэрквы і гарады», а людзі, што апынуліся пад зямлёй, маюць шанц уваскрэснуць, толькі для гэтага неабходна, каб не перарывалася духоўная сувязь паміж пакаленнямі. На Палессе У. Караткевіч глядзеў вачыма гісторыка, этнографа, мастака. Яго захапленне выклікалі палескія гарады Гомель, Нароўля, Тураў, Мазыр, Пінск, цікавілі сляды даўніны, вяртаўка палешукоў, іх уяўленні пра свет. Палешукі ў мастацкім успрыняцці У. Караткевіча – людзі, моцныя духам, працавітыя і дасціпныя. Апавядаючы пра Палессе, пісьменнік не аддае перавагі дню сённяшняму, як гэта рабілі яго сучаснікі, не лазбягае «балявых» кропак: ён напамінае, што ўмяшанне чалавека ў прыроду непрадказальнае па сваіх наступствах, прыводзіць прыклады варварскага стаўлення да помнікаў культуры, народных рамёстваў. Аўтарскі аповед пра Палессе падсвечваўся гумарам і іроніяй, а гэта надавала твору непаўторнае гучанне. Варта прыгадаць, як дасціпна У. Караткевіч уводзіць ладанне пра гаючыя ўласціваці травы росіцы: «... Хай вам будзе вядома! – дужа

дапамагае ад няшчаснага кахання. Рэцэпт – даць у страве ці зашыць у адзенне. Я-то, праўда, сам не спрабаваў, але, як лес мне тое няшчаснае каханне (толькі яго мне ў маім шматпакутным жыцці не хапала) пашле, – абавязкова паспрабую [6]. Спецыяльна для ўкраінскіх школьнікаў у пачатку 70-х гадоў мінулага стагоддзя У. Караткевіч напісаў нарыс «Зямля пад белымі крыламі», свайго кшталту міні-энцыклапедыю гісторыі, этнаграфіі, культуры беларусаў. Мастацкі этнаграфізм у Караткевіча выконваў функцыю пазнавальную, быў сродкам «нацыянальна-самабытнай аргументацыі» (тэрмін В. Бялінскага). Кампрамісным варыянтам паміж караткевічаўскай і распаўсюджанай раней манерай апавядання стаў нарыс Адама Мальдзіса «Ёсць такая зямля – Астравеччына» (1976 г.) – апавед пра ўчарашні і сённяшні дзень роднай зямлі, на якой з даўніх часоў панавала «шматмоўнае і шматнацыянальнае суседства». Аўтар з гонарам зазначае, што на яго малой радзіме маглі б размясціцца тры Сінгапуры, дзесяць Ліхтэнштэйнаў і тысяча Манака. Вядомая раней прымаўка «Астравец – усяму свету канец», на думку А. Мальдзіса, не мае рацыі, паколькі Астравеччына імкліва развіваецца. Традыцыі У. Караткевіча знайшлі працяг у творы «Паміж Масквой і Варшавай» Вольгі Іпатавай, выдадзенай у 1996 годзе. Гэты гісторыка-этнаграфічны нарыс даваў агульнае ўяўленне праз этнагенез беларусаў, іх светаадчуванне, міфалогію, норавы, гісторыю нашых старажытных гарадоў і мястэчак. Письменніца ўказвала на талерантнасць беларусаў і іх істарычныя карані.

Падарожныя нарысы беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя інтэгралі вольны дакументалістыкі, публіцыстыкі і прыгожага пісьменства. Думаецца, сцвярджанне Р. Юсуфава аб тым, што неправамерна адносіць падарожныя нарысы да мастацкай літаратуры [7], празмерна катэгарычнае, бо эсгэтычная вартасць твора вызначаецца ўзроўнем таленавітасці яго аўтара. Дарэчы, тыпалогію падарожнага нарыса ў беларускай літаратуры фарміравалі не журналісты, а пісьменнікі так званага першага рада. Мастацкі этнаграфізм – неад’емная рыса падарожных нарысаў. Этна-эстэтычны кантэкст у падарожных нарысах першай паловы XX стагоддзя забяспечваўся апісаннем прыроды і лаўсядзённага быту беларусаў, у другой палове мінулага стагоддзя, акрамя таго, уведзілася апісанне звычаяў, паданняў, рабіўся экскурс у гісторыю. Дынаміка зместу і функцый этна-эстэтычнага кантэксту ў іх залежала не толькі ад аўтарскай індывідуальнасці, але і ад грамадскіх і эстэтычных патрабаванняў часу. Беларускія аўтары пісалі не толькі пра Беларусь, аднак падарожныя нарысы пра замежжа, як правіла, на першае месца вылучалі не этнаграфічна-бытавы ці істарычны план, а ідэалагічны, таму ў народазнаўчым плане іх каштоўнасць неадзначная.

ЛІТАРАТУРА

1. *Гинзбург Л.Я.* О психологической прозе. – Л., 1977. – С. 10.
2. *Лысенка А.Ф.* Нарыс // Беларуская савецкая проза: Апавяданне і нарыс. – Мн., 1971. – С. 260.
3. *Чарот М.* Выбранае. – Мн., 2001. – С. 99.
4. *Беларускі савецкі нарыс.* У 2 т. – Т. 1. – Мн., 1977. – С. 164–165.
5. *Шкляр В.И.* Энергия мысли и искусство слова. – Киев, 1988. – С. 35.
6. *Караткевіч У.* Збор твораў: У 8 т. – Т. 8. – Кн. 2. – Мн., 1991. – С. 57.
7. *Юсуфов Р.Ф.* Общность литературного развития народов СССР в дооктябрьский период. – М., 1985. – С. 114.

S U M M A R Y

The article deals with the issue of art ethnographism as an organic part of the traveller's notes. The dynamics and functions of ethno-aesthetical context of the traveller's notes created by Belarusian writers in the 20th century are under research.

Поступила в редакцию 30.08.2004